

Dr. Muharrem Turp
*Kafkas Üniversitesi Öğretim Üyesi

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a Gelişi ve Faaliyetleri

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, karargâhı Adana'da bulunan Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına atanmıştı. Ordunun takviye edilmesi durumunda bir direniş oluşturulabileceğini düşünse de Mondros Mütarekesi'nin hükümleri bildirildiğinde Sadrazam Ahmet İzzet Paşa ile mütareke hakkında haberleşmeye karar verdi. Mütareke hükümlerinin son derece ağır olduğunu belirterek, hükümlerin aynen uygulanması durumunda ülkenin işgal ve istila edileceğini dile getirdi.[1]

7 Kasım 1918'de Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı ile 7. Ordu Karargâhı lağvedildi. Mustafa Kemal Paşa, komuta ettiği ordunun lağvedilmesi üzerine Harbiye Nezareti emrine verildi. Bu nedenle İstanbul'a hareket etti. 13 Kasım 1918'de İstanbul'a vardığında başkent en kara günlerinden birini yaşamaktaydı. İtilaf Devletleri donanması boğaza demirleyerek Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine kastetmişti.[2]

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da kaldığı sürede ülkenin içinde bulunduğu durumu da göz önünde bulundurarak çeşitli siyasi görüşmeler ve eylemlere girişti. Sadrazamlıktan istifa eden Ahmet İzzet Paşa'nın yeniden sadaret makamına getirilmesi ve yeni kabinede Harbiye Nazırı olmak için çalışmalarında bulundu. Ancak 19 Kasım 1918'de Tevfik Paşa'nın sadarete getirilmesiyle bu çabası sonuçsuz kalacaktı. Mustafa Kemal Paşa bir yandan kurtuluş için çare ararken bir yandan da dönemin basınında Türk-İngiliz dostluğuna vurgu yapan mülakatlar veriyordu. Paşa'nın amacı İngilizlerin tepkisini çekmemek ve bu yazılar vesilesiyle kurtuluş için yaptığı çalışmaları perdelemektir. Paşa, saray ve çevresiyle de temasına dikkat ediyordu. Halk arasında Anafartalar Kahramanı olarak ün sahibiydi ve askeri başarıları aynı zamanda çevresini genişletmesinin de önünü açmaktaydı. Padişahın fahri yaveri unvanına da sahip olan Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçı olmaması da hükümetin ona duyduğu güveni pekiştiriyordu.[3]

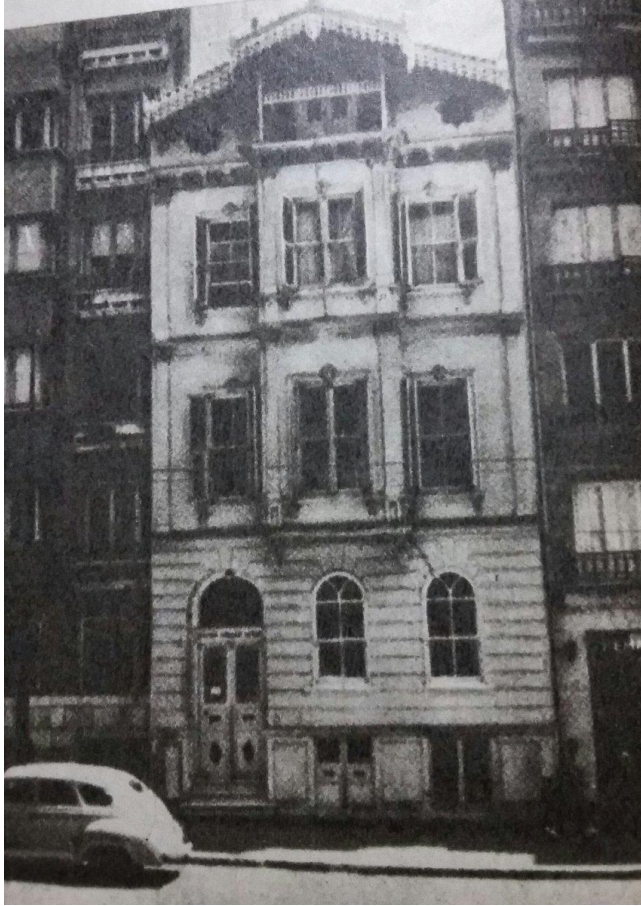

Mustafa Kemal Paşa (1918)

İstanbul'da bulunduğu sırada Sultan Vahdettin ile görüşen Mustafa Kemal Paşa, bu görüşmelerden umduğunu bulamayacaktı. Artık Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'yi başlatmak yapılacak tek şeydi. Ancak iki önemli ismin desteği Mustafa Kemal Paşa'nın milli mücadeleyi başlatması için vazgeçilmez öneme sahipti; merkezi Ankara'ya nakledilen 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ve Erzurum'daki 15. Kolordu Kumandanlığı'na atanan Kazım Karabekir Paşa. Mustafa Kemal Paşa bu iki kişinin desteğini almıştı. İstanbul'da buldukları sırada Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evinde görüşmeler gerçekleştirdiler. Jandarma Umum Kumandanı Miralay Refet (Bele) Bey, eski Bahriye Nazırı Rauf (Orbay) Bey gibi isimlerin de katıldığı bu görüşmelerde direnişin tohumları atıldı. Nitekim Ali Fuat ve Kazım Karabekir Paşalar, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi durumunda ona gereken desteği sağlayacakları hususunda söz verdiler.[4] Artık mesele, hükümete ve İngilizlere asıl niyetini belli etmeden Anadolu'ya ayak basmaktı.

Bu sırada İngilizler, Doğu Karadeniz'de Türk çetelerinin gayrimüslim tebaaya karşı katliamlara giriştikleri yönünde gelişmeler olduğunu ve bu sebeple hükümetin tedbir alması, bölgede 9. Ordu'dan kalan silahların toplatılması, aksi halde bu işi kendilerinin yapacağı konusunda baskı yapmaya başladı. Bölgedeki Rum çetelerinin varlığı hükümet tarafından biliniyordu, şüphesiz asayiş sorunlarının temel kaynağı çetelerin yaptığı katliam hareketiydi ancak İngilizler, asayişsizliğin kaynağını Türk çeteleri olarak göstermek istiyordu. Tevfik Paşa'nın ardından sadrazam olan Damat Ferit Paşa, Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'e bir an evvel bir şey yapılmazsa İngilizlerin müdahalesiyle karışılacaklarını belirterek ondan fikrini sordu. Ayrıca yaklaşan barış görüşmeleri sırasında bu konunun bir engel teşkil etmesi istenmiyordu. Mehmet Ali Bey ise bölgeye muktedir bir komutan gönderilmesi gerektiğini söyleyerek bu görev için Mustafa Kemal Paşa'yı tavsiye etti. Süreç içerisinde Mustafa Kemal Paşa da Anadolu'ya geçmeye en uygun yol olan bu göreve getirilmesi için Damat Ferit Paşa ile görüşmeler gerçekleştirdi. Mustafa Kemal Paşa'nın bu göreve getirileceği kesinleşince Kazım (İnanç) Paşa ile birlikte görev alanı ve yetkilerini belirleyecek bir talimatname hazırlayarak Harbiye Nazırı Şakir Paşa'ya sundular. Müfettişlik görevine tayin edilebilmesi ve

hazırlanan talimatnamenin hukuki olarak geçerli olması için İrâde-i Seniyye ve Meclis-i Vükela kararı gerekiyordu. 30 Nisan 1919'da İrâde-i Seniyye alındı. Meclis-i Vükela kararı ise uzun tartışmalardan sonra 17 Mayıs'ta alındı. Öyle ki Mustafa Kemal bu kararı ancak İstanbul'dan ayrıldıktan sonra öğrenebilmişti.[5]

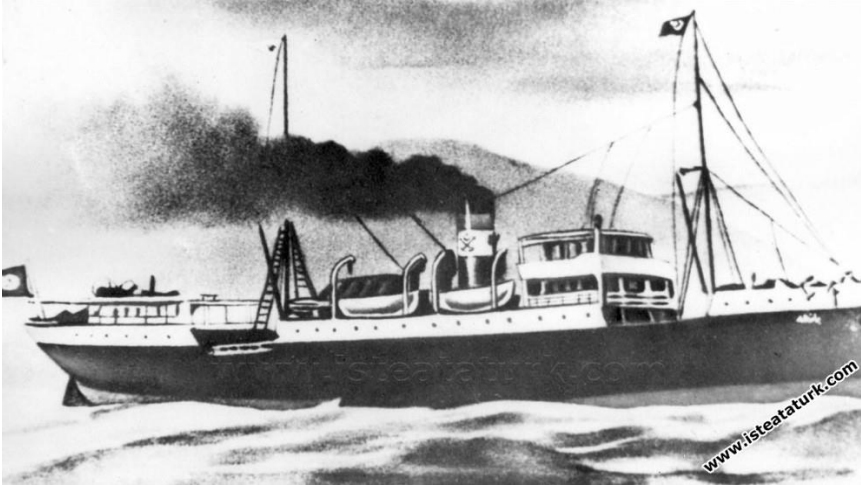
Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki Evi

Mustafa Kemal Paşa'nın görev ve yetkileri oldukça genişti. Yalnızca askeri değil aynı zamanda mülki yetkileri de bulunmaktaydı. Sorumluluk bölgesinde asayişini temin etmek, silahları toplamak, kurulan milli şuraların faaliyetlerine ve varsa bu şuraların orduyla bağlantıya geçerek asker toplamasına engel olmak görevleri arasındaydı. İki firkadan oluşan 3. Kolordu ile 4 firkadan oluşan 15. Kolordu müfettişlik emrine verilmekteydi. Ayrıca görev sahası içerisindeki mülki makamlar da müfettişin verdiği talimatları aynen tatbik edecekti. Müfettişliğin görev sahası oldukça genişti; Trabzon, Erzurum, Sivas, Van vilayetleriyle Erzincan ve Canik müstakil livaları müfettişlik mıntıkası olarak belirlendi. Ayrıca bunlara komşu olan Diyarbakır, Bitlis, Mamuretülaziz, Ankara ve Kastamonu'da bulunan mülki ve askeri makamlar, müfettişliğin emirlerini öncelikle dikkate alacaklardı. Müfettişlik askeri hususlarda doğrudan Harbiye Nezareti'ne bağlı olacak, diğer hususlarda ise ilgili makamlarla yaptığı görüşmeleri nezarete bildirecekti.[6]

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a hareket etmek için bir yandan hazırlıklarını yaparken diğer yandan da beraberinde gelecek olan Müfettişlik Karargâhını oluşturmaya çalışıyordu. Padişahla da bir görüşme gerçekleştiren Mustafa Kemal Paşa, İzmir'in işgalinin ertesi günü 16 Mayıs 1919'da Bandırma Vapuru ile yola çıktı.

Bandırma Vapuru

Bandırma Vapuru, 1878'de İskoçya'nın Paisley bölgesindeki MacIntyre kuruluşu tarafından 279 grostonluk yolcu ve yük gemisi olarak inşa ettirildi. Gemi yelken ve buharla çalışabilmekteydi. Demir uskurlu, 49,9 metre uzunluğunda ve 6 metre genişliğindeydi. İlk adı Trocadero olan geminin sahibi Dousey and Robinson adlı şirketti. 1883'te Yunanlı armatör H. Psicha'ya satıldı ve adı Kyma olarak değiştirildi. 1890'da ise Kaptan Andreadis'in satın aldığı gemi Rama P. Derasimo-Istanbul kumpanyasına satıldı. Gemi, 1893'te İdare-i Mahsusa tarafından satın alındı ve adı Panderma olarak değiştirilse de 1910'da İdare-i Mahsusa'nın Osmanlı Seyrüsefain İdaresi olmasıyla Bandırma adını aldı. Gemi ilk olarak 12 Aralık 1891'de Erdek yakınlarında kayalıklara çarparak, ardından Mart 1915'de Silivri açıklarında İngiliz denizaltısı tarafından vurularak iki defa batma tehlikesi geçirdi. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a gidişinde kullandığı bu gemi 1925'te arızalandı. Ardından İlhami Söker tarafından satın alındı ve aynı yıl parçalandı.[7]

Bandırma Vapuru'nun Bir Çizimi (isteataturk.com)

Samsun Yolculuğu

16 Mayıs 1919

Mustafa Kemal Paşa, yolculuğa çıkmadan önce Yıldız'da bulunan Hamidiye Camii'ndeki cuma selamlığının ardından Sultan Vahdettin'e bir veda ziyaretinde bulundu. Ardından Şişli'deki evine gitti, annesi ve kardeşine veda ederek evden ayrıldı.[8] Mustafa Kemal Paşa evinden ayrılıp otomobiline bineceği sırada Rauf Bey görüşmek için onu bekliyordu. Rauf Bey mühim bir haber getirmişti; Mustafa Kemal Paşa'ya Karadeniz'de İngilizler tarafından tevkif edileceği ya da vapurun batırılacağı yönünde istihbarat aldıklarını söyledi.[9]

Falih Rıfkı Atay ise Mustafa Kemal Paşa, Galata Rıhtımı'na gitmek üzere Şişli'deki evinden ayrıldığında yanına gelen bir dostunun kendisini bürosuna götürerek, bir haber aldığını, ya hareketine izin verilmeyeceğini ya da vapurun Karadeniz'de batırılacağını söylediğini anlatmaktadır. Daha sonra vaktiyle kendisinin yanında görevli bir kurmay subayın da benzer bilgileri verdiğini belirtmektedir. Mustafa Kemal Paşa o an hissettiklerini şöyle anlatıyor:

"Bir an yalnız kaldım ve düşündüm. Bu dakikada düşmanların elinde idim. Bana her istediklerini yapamazlar mıydı? Beynimden bir şimşek geçti: Tutabilirler, sürebilirler, fakat öldürmek! Bunun için beni Karadeniz'in coşkun dalgaları arasında yakalamak lazımdır. Bu ihtimal mantıkî idi. Ancak artık benim için yakalanmak, hapsolmek, sürülmek, düşündüklerimi

yapmaktan men edilmek, hepsi ölmekle aynı idi. Hemen karar verdim, otomobile atlayarak Galata rıhtımına geldim”.[10]

Bandırma Vapuru'nun hareket saatini Hüsrev Gerede saat 16.30 olarak verirken, Muzaffer Kılıç ise 16.40 olarak belirtmekteydi.[11] Vapur, Sirkeci Garı açıklarında İngilizler tarafından aramaya tabi tutuldu. Mustafa Kemal Paşa, Beşiktaş iskelesinden bir motorla giderek Kız Kulesi açıklarında bulunan vapura bindi.

İngilizlerin vapurda arama yapması üzerine ise Mustafa Kemal Paşa yanındakilere tarihe geçecek o meşhur sözünü söyledi:

“Bunlar cephane ve silah arıyorlar zannederim. Onlar, Türk milletinin istiklal aşkının, mücadele azminin, derece ve şumulünü takdir edemezler. Bütün güvendikleri işte bu maddi kuvvetlerdir. Biz, büyük idealimizin ve mutlak istiklalimizin tahakkuku için manevi kuvvetlerimizi kaçıırıyoruz”.[12] Ancak yolcular için tehlike Samsun'a çıkana kadar devam edecekti.[13]

Hava bozuk, deniz dalgalıydı. Mustafa Kemal Paşa, Karadeniz Boğazı'nı çıktuktan sonra biraz deniz havası almak için güvertenin arka kısmında oturdu. Diğer karargâh erkânı da paşanın yanına geldi. Ancak dalgalar nedeniyle önce Refet Bey ardından diğerlerini deniz tuttu. Bu sebeple hepsi teker teker kamaralarına çekildiler.[14] İlerleyen saatlerde Mustafa Kemal Paşa, kaptana *“Kaptan Bey, Karadeniz'e kaçınıcı seferin”* diye sordu.[15] Kaptan İsmail Hakkı Dursun 27 yıllık kaptandı. Ancak Karadeniz'i tanımıyordu.[16] Dursun Kaptan, *“Paşam, benim ilk seferim”* diyerek cevap verdi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, hava durumunu ve rotayı düşünerek herhangi bir tehlike olup olmadığını sorunca kaptan, Kerempe Burnu'nu geçildikten sonra tehlikenin kısmen atlatılacağı cevabını verdi. İstanbul'dan ayrılmadan önce aldığı istihbaratları da dikkate alarak Mustafa Kemal Paşa, kaptana, mümkün olduğu kadar kıyılarına yakın gitmesini söyledi. Böylece tehlike anında hızlıca karaya çıkabileceklerdi.[17] Ardından istirahate çekildi.[18]

17 Mayıs 1919

Yolculuğun ikinci günü hava hala kötüydü. Yolcular, genel itibariyle günü yataklarında geçirdi. Şüphesiz bunda en önemli etken çoğunu deniz tutmasıydı.[19] Yalnızca Mustafa Kemal Paşa ve İbrahim Tali'yi deniz tutmamıştı. Daha önce alınan istihbarata göre bir İngiliz torpidosunun gemiyi takip etme ihtimali olduğunu bilen Mustafa Kemal Paşa bir ara kaptanın yanına giderek geminin rotasını değiştirmesini istedi. Muzaffer Kılıç, Mustafa Kemal Paşa'nın bu konudaki fikrini şöyle açıklamaktadır; *“Mustafa Kemal'in kararı şu idi. Eğer bu torpido bizi tevkif etmek isterse, ona rampa edilerek, teslim olunmayıp mücadele edilecekti”.*[20]

Gece saat 23.00 sıralarında İnebolu'ya ulaştılar. Ancak şiddetli fırtına sebebiyle Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları karaya çıkmadılar. Bu sırada kendisine görev ve yetkilerinin Meclis-i Vükela tarafından kabul edildiğine dair yazı ulaştı.[21]

18 Mayıs 1919

Bandırma Vapuru 18 Mayıs günü öğlene doğru Sinop Limanına girdi. Günlerdir sallantılı bir yolculuğun ardından yolcular yataklarından çıktılar, tıraş oldular ve güvertede hava alıp güneşlendiler. Dr. Refik Bey'in yaptığı nane suyu, yolcuların deniz tutmasına iyi geldi. Bandırma Vapuru'yla Sinop'a gelen ve ardından karaya çıkan Sinop Mutasarrıfı Mazhar Tevfik Bey, saat 15.00'da vapura gelerek İzmir'in işgal edildiğine ilişkin yazılı bilgiyi vapurdakilerle paylaştı.[22]

Mustafa Kemal Paşa'nın Sinop'ta karaya çıkıp çıkmadığına ilişkin farklı bilgiler mevcuttur. Tahrirat Başkâtibi Hüseyin Hilmi Uluğ Bey, Mutasarrıf Mazhar Tevfik Bey'in karaya çıktığında kendisine vapurda 3. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa ve maiyetinin bulunduğunu ve şehir namına davet edilmesi gerektiğini söylediğini belirtmektedir. Bu amaçla bir davetiye hazırlanarak Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilse de paşa, rahatsızlandığı için davete icabet edememiştir. Ancak Sinop halkına hitabet bir kartviziti Mutasarrıf Tevfik Mazhar Bey'e göndererek, *“Muhterem Mutasarrıf Beyefendi, Sinopluların hakkımda gösterdikleri hissiyata çok teşekkür ederim. Rahatsızlığımdan dolayı davetlerine icabet edemediğimden müteessirim, kendilerine selam ve muhabbetlerimin ıblağına delaletinizi rica ederim”* demiştir.[23]

Ancak Falih Rıfkı Atay'ın, *“Atatürk'ün Bana Anlattıkları Mustafa Kemal Paşa'nın Ağzından Vahdettin”* adlı hatıra kitabında yer alan bilgiye göre Mustafa Kemal Paşa kasabaya giderek, Samsun'a kolaylıkla gidilebilecek yol olup olmadığını sormuştur.[24]

Bir başka görüşe göre ise Mustafa Kemal Paşa, Sinop'ta karaya çıkarak şehrin ileri gelenleri ile görüşmüştür. Bu görüşmelerde Sinop'ta bulunan Eczacı Vasil başkanlığındaki Pontus Cemiyeti'nin faaliyetleri hakkında bilgi almış ve Sinop'un müstakbel bir mukavemete hazır olması hususunda uyarılarda bulunmuştur. Samsun'a karadan gitmek için yol ve vasıta hususunda da bilgi alan Mustafa Kemal Paşa, karayolu ile ulaşımın imkânsız olduğunu öğrenmiş, ardından Bandırma Vapuru saat 20.00'da Sinop'tan ayrılarak Samsun'a hareket etmiştir. Hasan İzzet Dinamo'ya göre ise Mustafa Kemal Paşa, Sinop Askerlik Şube Başkanı'nı gemiye çağırarak ona gerekli emirleri vermiş ve ardından Samsun'a karayolu ile ulaşım hakkında bilgi istemiş ancak bunun mümkün olmadığını öğrendikten sonra da gemiden hiç inmeden Samsun'a hareket etmiştir.[25]

Yukarıda bahsedilenler ışığında değerlendirdiğinde Mustafa Kemal Paşa'nın Sinop'ta karaya çıkıp çıkmadığına ilişkin net bir bilgi verememekteyiz. Ancak Paşa'nın Samsun'a bir an önce ulaşmak için karayoluyla ulaşım hususunda bilgi istediği görülmektedir.

Mustafa Kemal Paşa, hem dış güçlere bir gözdağı olması hem de morali bozulmuş olan halk üzerine etkileyici bir rol oynaması düşüncesiyle Samsun'da ordu müfettişi için gösterişli bir karşılama düzenlenmesini istiyordu. Bu sebeple hareket etmeden önce Samsun Tümen Kumandanlığı'na, gelmekte olduklarını bildiren bir telgraf çektiler ve gereken hazırlıkların yapılmasını istediler. Ardından Samsun'a hareket edildi.[26]

19 Mayıs 1919

19 Mayıs 1919 Pazartesi günü saat 6.00'da Bandırma Vapuru Samsun'a vardı. Samsun'da hava güzeldi. Ancak yolculuk herkesi çok yormuştu. Bir ara Muzaffer Kılıç, güverteye çıktı ve Mustafa Kemal Paşa'yı gördü. Paşa, tıraş olmuş, askeri elbisesini giymiş *“sapasağlam ve dipdiri bir heykel gibi, bir kuvvet ilahı gibi”* elleri arkasında Samsun'a bakıyordu. Bunun üzerine diğer yolcular da hemen kamaralarına giderek tıraş oldular ve hazırlandılar. Ardından küçük bir sandalla sahile çıktılar.[27]

Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler mülki, askeri erkân ve halk tarafından karşılandı. Öğleden sonra ise hükümet dairesi ve belediyeye ziyaretlerde bulunuldu. Aynı gün Mustafa Kemal Paşa, emrindeki mülki amirlerden ve 15. ve 20. Kolordu kumandanlıklarından bölgelerindeki asayiş durumu hakkında kendisine rapor göndermelerini istedi.[28]

Böylece 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa, hiç vakit kaybetmeden Milli Mücadele için çalışmalarına başladı...

Mustafa Kemal Paşa ve Heyetinin Samsun'a Çıkışı

Dipnot

- [1] Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt: 1, Milli Eğitim BAKANLIĞI Yayınları, İstanbul 1991, s. 37.
- [2] Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt: 1, s. 74.
- [3] Zekeriya Türkmen, Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 47, Temmuz 2000, s. 412-413.
- [4] Semih Yalçın, Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri (30 Ekim 1918-16 Mayıs 1919), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 17, sayı: 28, 1995, s. 198-199.
- [5] Erdal Aydoğan, Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal, Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, Ankara 2000, s. 11-15.
- [6] Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2003, s. 27-28.
- [7] Murat Bardakçı, Şahbaba, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2006, s. 137.
- [8] Utkan Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2007, s. 128.
- [9] Cevat Abbas Gürer, Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl, Derleyen: Turgut Gürer, Gürer Yayınları, İstanbul 2007, s. 219.
- [10] Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları Mustafa Kemal'in Ağzından Vahidettin, Pozitif Yayınları, İstanbul 2005, s. 129-130.
- [11] Hüsrev Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı Atatürk ve Devrimler, Hazırlayan: Sami Önal, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2003, 24; Avni Altınar, Her Yönüyle Atatürk, Bakış Kültür Serisi, İstanbul 1961, s. 163.
- [12] Avni Altınar, Her Yönüyle Atatürk, Bakış Kültür Serisi, İstanbul 1961, s. 164;

<https://www.haberturk.com/haber/haber/948737-mustafa-kemal-ataturk-samsuna-gitmek-icin-yola-cikti> (Eriřim Tarihi: 05.05.2019).

- [13] Mehmet Arif Bey, Anadolu İnkılabı Milli Mücadele Anıları (1919-1923), Yayına hazırlayan: Bülent Demirbař, Arba Yayınları, İstanbul (Basım Yılı Belirtilmemiř), s. 26.
- [14] Gürer, Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl, s. 219-220.
- [15] Altıner, Her Yönüyle Atatürk, s. 164.
- [16] řevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, Cilt: 1, Remzi Kitabevi, (Basım yeri belirtilmemiř) 1999, s. 371.
- [17] Atatürk'ün Anıları, Yayına Hazırlayan İsmet Görgülü, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2007, 223-224; Altıner, Her Yönüyle Atatürk, s. 165.
- [18] Gürer, Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl, s. 220.
- [19] Hüsrev Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı Atatürk ve Devrimler, Hazırlayan: Sami Önal, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 25.
- [20] Altıner, Her Yönüyle Atatürk, s. 164.
- [21] Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, s. 139.
- [22] Hüsrev Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı Atatürk ve Devrimler, Hazırlayan: Sami Önal, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 25-26.
- [23] İsmail Efe, Sinop Tarihi, Şehir Kitapları, İstanbul, 2018, s. 188.
- [24] Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları Mustafa Kemal'in Ağzından Vahidettin, s. 130.
- [25] Aktaran; İsmail Efe, Sinop Tarihi, Şehir Kitapları, İstanbul, 2018, s. 187-188.
- [26] Yurdakul Yurdakul, Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar, Truva yayınları, İstanbul, 2005, s. 60-61.
- [27] Yurdakul, Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar, s. 60-61.
- [28] Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşının Başlatılmasına Dair Belgeler, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1999, s. 76; Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, s. 139-140; Altıner, Her Yönüyle Atatürk, s. 163.